

PAPER DETAILS

TITLE: Mitra'dan Mitraizm'e Geiste Roma Akli

AUTHORS: Mehmet Mekin Mein

PAGES: 77-97

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3633304>

Mitra'dan Mitraizm'e Geçişte Roma Aklı

Mehmet Mekin MEÇİN¹

Öz

Bu makalenin konusu tanrısal bir varlık olan Mitra'dan müstakil bir dinî gelenek olan Mitraizm'e geçişte Roma aklının rolüne dikkat çekmektir. Çalışmada Rigveda, Avesta, Pehlevice Metinler, Mitraist kitabe ve görseller kaynak olarak kullanılmıştır. Çalışmada metot olarak anlama ve açıklamaya dayalı din fenomenolojisi seçilmiştir. Bu çalışmanın amacı, tanrısal bir varlık olarak kabul edilen Mitra'ya atfedilen nitelikleri tespit etmek, zamanla batıda özgün bir dine dönüşen Mitraizm'den geride kalan eser ve işaretlere dikkat çekmek, din fenomenolojisi metodundan istifade ederek dinler tarihinde Mitraizm'in nasıl bir gelenek ve izlek üzerinde olduğunu açığa çıkarmaktır. Bu çalışmanın sonucunda, Mitra'nın Hindu-İrani bir kökene sahip önemli bir tanrısal varlık olduğu, Roma İmparatorluğu'na geçtikten sonra bu tanrısal varlık merkezli özgün bir dine dönüştüğü ve günümüze eser ve kalıntılarıyla ulaşan Mitrazim'in kendi türüne özgü gnostik bir din olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Gnosizm, Mitra, Mitraizm, Roma.

Meçin, Mehmet Mekin. "Mitra'dan Mitraizm'e Geçişte Roma Aklı". Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 8/1 (Mart 2024), 77-97. <https://doi.org/10.32711/tiad.1413149>.

Geliş Tarihi	01.01.2024
Kabul Tarihi	24.03.2024
Yayın Tarihi	31.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Batman, Türkiye, mmekinmecin@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3128-5558.

Roman Mind in the Transition from Mithras to Mithraism

Mehmet Mekin MEÇİN¹

Abstract

The subject of this article is to draw attention to the role of the Roman mind in the transition from Mithra, a divine being, to Mithraism, an independent religious tradition.. In the study, Rigveda, Avesta, Pahlavi texts, written inscriptions and drawn images were used as sources. Phenomenology of religion based on understanding and explanation was chosen as the method in the study. The aim of this study is to determine the qualities attributed to Mithra and draw attention to the artifacts and signs left behind from Mithraism, which turned into an original religion in the west, and to reveal what kind of tradition and path Mithraism is on in the history of religions by making use of the method of religious phenomenology. As a result of this study, it has been understood that Mitra was an important divine being with a Indo-Iranian origin, after he passed to the Roman Empire, it turned into a unique religion based on this divine entity, and Mitrazim is a gnostic religion of its own kind.

Keywords: History of Religions, Gnosism, Mithra, Mithraism, Rome.

Meçin, Mehmet Mekin. "Roman Mind in the Transition from Mithras to Mithraism". Turkey Journal of Theological Studies, 8/1 (Mart 2024), 77-97. <https://doi.org/10.32711/tiad.1413149>.

Date of Submission	01.01.2024
Date of Acceptance	24.03.2024
Date of Publication	31.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Dr. Lecturer Member, Batman University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences, Batman, Türkiye, mmekinmecin@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3128-5558.

Giriş

Hindu-İrani düşünce tarihi eğer tek kelimeyle özetlenecekse bu kelime *ateş* olmalıdır. Çünkü Hindu-İrani akıl her daim ateşle çalışmıştır. Yerde ateş, gökte ise güneş Hindu-İrani akla tarih boyunca rehberlik etmiştir. Hindu-İrani aklın bu yönelimi aslında sebepsiz ve anlamsız da görülmemiştir. Çünkü doğası gereği fizik ile metafizik arasında bir köprü gibi duran ve yerden göğe doğru her zaman yükseliş halinde olan ateş ve bütün ihtişamıyla her sabah şaşmaz bir düzenle doğarak dünyayı ısıtan ve ısıtan Güneş Hindu-İrani akli cezbetmiş ve beslemiştir. Ancak bu akıl, zamanla görünen ateşin veya Güneş'in arketipini veya berisindeki gücü merak etmiş ve bu iki sembolün arkasındaki metafizik gücü keşfetmeye kafa yormuştur. Bu merak son tahlilde Hindu-İrani akli manevi ateş olan nura, tanrısal karizma olan *hurraya* (ferre) ve güneşin tanrısı olan Mitra'ya hidayet etmiştir.

Hindu kutsal metinlerinden Rigveda'da ve Zerdüş'tün tek Tanrı Ahuramazda ile yaptığı devrime rağmen Zerdüş sonrası Genç Avesta'da önemle övülen ve yüceltilen tanrısal varlıkların başta gelenlerinden biri kuşkusuz Mitra olmuştur. Çünkü Mitra yukarıda söz edilen Hindu-İranilerin ateşe olan tutku ve aşkının arketipi olarak görülmüştür. Ateş ve güneşle sembolize edilen Mitra, Hindu düşüncesinde daha çok duygusal bir tanrı olarak insana merhametle ve şefkatle davranan bir dost ve muhabbet kaynağıyken İran'da bu niteliklerini korumakla birlikte *pehlevani* ve *hüsrevani* nitelikler de kazanmaya başlamıştır. O artık sadece takipçisine moral ve maneviyat olan merhametli bir tanrı değil aynı zamanda pehlivanların, hüsrevanilerin, insan-ı kamillerin, hurra sahibi tanrısal karizma taşıyan peygamber-şahların ve keyhüsrevlerin de öğretmeni, piri ve yaratıcısı olmaya başlamıştır. İran akli, Hindulardan aldıkları bu merhamet tanrısına bütün kahramanlık ve destansı özellikleri yükleyerek dünya imparatorluğu haline gelme serüveninde ateşin ve güneşin Tanrısı Mitra'nın gücünü ve görkemini rol model edinmiştir.

Tarihsel kronoloji bakımından kendisinden önce kurulmuş Pers İmparatorluğu'nun görkemli imparatorluk gücüne ulaşmaya yeltenen Romalılar için kadim İran aklının dayandığı her türlü inanç ve pratik anlamlı ve cezbedici olmuştur. Manevi bir güce, nurani bir doğaya, tanrısal karizma olan *hurraya*, güçlü pehlivanların görkemine ve güneşin titizlikle işleyen disiplinine sahip bir tanrı olarak tasavvur edilen Mitra, Romalıların hasta pagan bedenine diriltici bir aşı olmuştur. Özellikle İran'da savaşçıların ideallerindeki bütün donanımlarla güçlenen Mitra, Roma'nın savaş dehasına ve disiplinine ilaç gibi gelmiştir. İran Mitrası'nın Miladi 100'lü yıllarda antik Babil topraklarındaki *Cibal Bölgesi*'nde mayalanan gnostik düşüncelerle ve kurtarıcı irfanla bezendikten sonra sırlı bir tarikatın tanrısı haline gelmesiyle Romalıların imdadına ulaşacak daha cazip değerlerle kuşanmıştır. Bu gnostik donanımla riyazet, saflaşma, arınma, yıkanma, sır saklama, bir istihbarat teşkilatı gibi saf bağlama ve yer altı ritüellerle birbirine kardeşçe kenetlenme gibi ideal değerlerin sahibi olarak Mitraizm, Roma aklınca, dağınık, amaçsız, zevke düşkün ve kişisel hırslarında boğulan pagan Roma askerlerini onurlu, dürüst, iffetli, fedakâr ve seçkin şövalyelere dönüştüreceği öngörülmüştür.

Roma akli, İran'ın metafizik tanrısı Mitra'yı adeta fiziki dünyaya indirerek sırlı bir tarikat gibi işleyen Mitraizm sayesinde, Mitra'yı taklit eden ve onun sıfatlarını canlandırmaya çalışan Mitra şövalyelerini yaratmıştır. Kısa sürede Romalıların resmî dini haline gelen Mitraizm İngiltere'ye kadar ulaşarak Batı dünyasının yeni dini olmuştur. Eğer Pavlus'un Hristiyanlığı evrensel hale getiren mesajları olmasaydı ya da salgın bir hastalık veya toplu bir katliamla Hristiyanlar erken dönemde yok olsaydı Mitraizm bugün Batı'nın

rakipsiz dini haline gelmiş olabilirdi.

Yine eğer Mitraizm'in kurtarıcı-gnostik düşünceleri ve pratikleri daha önce Romalılar üzerinden dünyaya yayılmasaydı, benzer dinî düşünce ve pratiklere sahip olan Hristiyanlığın yolu bu kadar hızla dünyaya açılmayabilirdi. Roma'da Hristiyanlığın ve Roma'nın rakibi olan İran'da ise Zerdüştiliğin resmî din olarak ilan edilmesiyle hızla yok edilmeye çalışılan ve çok geçmeden gözlerden kaybolduğu zannedilen Mitraizm'in köklü ve güçlü düşünce pratiklerinin Hristiyanlık, Maniheizm, Mazdekizm, İslam Tasavvufu, İsrakilik, Yarsanlık ve Yezidilik gibi gnostik-irfani din ve düşünceler içerisinde varlığını koruduğu tespit edilebilir. Buna göre, Babil'in Cibal Bölgesi magusları, gnostikleri veya mitraistlerinin hala farklı din ve düşünce kisveleri altında değişerek ve dönüşerek yaşamaya devam ettikleri anlaşılabılır.

Mitraizm ile ilgili ulaşılabilen biri doktora tezi ve biri makale olmak üzere yayımlanmış çok az sayıda Türkçe çalışma arasından bu çalışmayı özgün kılacak nokta, Hint-İran Mitrasının Roma'ya geçişiyle Mitraizm dinine dönüşen serüvenin nedenlerini ortaya koymak ve bu dine dair ulaşılabilen verilerden hareketle Mitraizme yeni yorumlar getirmektir.

1. Mitra'nın Kökeni

Vedik edebiyatta *Mitra*, Avesta ve Akamenidîlerin geride bıraktıkları Eski Farsça taş yazmalarında *Mithra*, Pehlevîcede *Mithr*, Roma dilinde *Mithras* ve günümüz Farsçasında *Mihr* şeklinde yazılan ve telaffuz edilen bu kelime birkaç bin yıl boyunca Hindistan'dan İngiltere'ye kadar yüceltilip övülen tanrısal bir varlığın ismi olarak kullanılagelmiştir.¹ Bugün Farsçada kullanılan *mihr* kelimesi hala ahit, sözleşme, muhabbet ve güneş gibi anlamlarda kullanılır. Yine şu anda İran'da kullanılan Şemsi yılının yedinci ayı ve her ayın on altıncı günü *Mihr* ismiyle müsemma olduğu bilinmektedir.² Tarih boyunca ve günümüzde *Mihrdad*, *Mihrbendgeşay* gibi bazı kişilerin ve mekânların bu isimle isimlendirildikleri kaynaklarda geçen verilerden anlaşılmaktadır.³ Tevrat'ta Kuruş'un hazinedarının ismi *Mitredat* olarak geçer.⁴ Zerdüştilikte de *Mihr* tanrısal bir varlık olan *yazatalardan* biri olduğu için çok sayıda Zerdüşti mabet olan ateşgedeye isim olarak seçildiği ve yaşayan Zerdüştilerin hala kendi tapınaklarına *Mihr Kapısı* dedikleri bilinmektedir.

Hindistan'da kullanılan ve mitra kelimesiyle aynı kökene sahip olan *mith* kelimesi katılmak, erişmek, bağlanmak ve bir yere konmak anlamında kullanılmaktadır. Yine Avesta'da yer alan *maethanya* kelimesi de ev ve barınak anlamında kullanılmıştır. Günümüzde Farsçada kullanılan ve vatan olarak tercüme edilen *mihen* kelimesi de aslında ev, yuva ve barınak anlamında kullanılmakta olup *mihr* kelimesiyle ortak bir kökene sahiptir. Günümüzde misafir anlamında kullanılan *mihman* kelimesi de konaklayan, yerleşen ve barınan anlamıyla takriben aynı kökene sahiptir.⁵

Mitra'nın tanrısal bir varlık olarak kullanıldığına tanıklık eden en eski yazılı belge, Hitit

¹ John Russel Hinnels, *Şinaht-i Esatir-i İran*, çev. Ahmed Tefezzulî - Jale Amuzgar (Tahran: İntişârât-i Çeşme, 1373), 119; İbrahim Purdavud, *Avesta: Yeştha* (Tahran: İntişârât-i Nigah, 1394), 2/292.

² Mihri Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan* (Tahran: Neşr-i Katre, 1389), 146-147.

³ Purdavud, *Avesta: Yeştha*, 2/292.

⁴ *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil* (İstanbul: Yeni Yaşam yay., 2001), Ezra 1/7-8, s. 499.

⁵ Purdavud, *Avesta: Yeştha*, 2/293.

padişahı Şuppililiyuma ile Mittani şehzadesi Mattiwaza ya da Kutiwaza arasında M.Ö. 1380 yılında imzalanan ve Hattuşaş'ta (Boğazköy) ele geçirilen antlaşmadır. Bu antlaşmada her iki devlet tarafından tanınan ve Vedalarda da yer alan meşhur Arya tanrıları olan Mitra, Varuna, Indra ve Nasatya antlaşma şahidi olarak zikredilmiştir.⁶ Hinduizm'in kutsal metinleri olan Rigveda'da Tanrı Mitra'nın doksandan fazla yerde Tanrı Varuna ile birlikte geçtiği görülmektedir.⁷ Bu metinlerde geçen bu tanrı, Mitra-Varuna-İndra şeklindeki üçlü tanrı panteonunun ilki sayılır.⁸

2. Vedalarda Mitra

Dünyanın en kadim dinsel içerikli dinî içerikleri sayılan ve takriben M.Ö. 2000-1000 yılları arasında oluşturulduğu tahmin edilen Hinduizm kutsal kitap koleksiyonu olan Vedalar, Mitra'dan ilk söz eden kaynak olarak bilinir. Hindu-İrani kültürdeki dini metinlerin yalnızca gönül levhalarına nakşedilmesi ve beşeri yasalar gibi yazıyla kirletilmemesi böylece ehil olmayanların eline düşerek ayak altı edilmemesi⁹ prensibinden hareketle yüzyıllarca şifahi olarak aktarıldıktan sonra kayıt altına alındığı düşünülen Vedalarda Mitra görece olarak sönük bir melek, arketip veya tanrısal varlık olarak yer almaktadır.¹⁰ Vedaların ilk ve en eski bölümü olan Rigveda'da Mitra adına sadece bir müstakil bölüm olmakla birlikte diğer bölümlerin içinde ismi diğer tanrısal varlıklarla çokça geçen kutsal bir varlık olarak görülür. Rigveda metinlerinde Mitra kimi zaman yalancılara ve kötülere karşı cezalandırıcı sıfatıyla anılsa da çoğunlukla merhametli, koruyucu ve iyiliksever sıfatların sahibi olarak dikkat çeker. Rigveda'nın Mitra'ya atfedilen müstakil bölümünde ise Mitra, göksel görkem ve yeryüzü hükümlerinin sahibi, şaşmaz ilahi hukuk sayesinde yeri ve göğü adaletle yöneten, insani faaliyetleri dakik bir şekilde gözeterek kontrol altında tutan ve insanları sevgiyle koruyan tanrısal bir varlık olarak betimlenir.¹¹

Hinduizm'in kutsal metinlerinde *Aditi* tanrıçasının çocukları olan yedili tanrı panteonundan biri Mitra'dır. Yedili tanrı panteonundan bir diğeri ve büyük oranda daha yüce bir makama sahip olarak tasavvur edilen Varuna'nın küçük erkek kardeşi olarak düşünülen Mitra, güneş, ateş, canlılık, bereket, merhamet, sevgi ve muhabbetle ilişkili tanrısal gizli güç olarak kabul edilir.¹² Hinduizm'de Mitra'ya atfedilen nitelikler arasında en fazla ön plana çıkan, *ahit* ile ilişkili olan sıfatıdır. Vedalarda vurgulanan bu betimde

⁶ Arthur Emanuel Christensen, *Mazdaperesti Der İran-i Kadim*, çev. Zebiullah Safa (Tahran: İntişârât-i Hirmend, 1388), 41; Bakurî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 14-15; Haşim Rezi, *Ayin-i Muğan* (Tahran: İntişârât-i Sohen, 1390), 57; Mehmet Alıcı, *Kadim İran'da Din* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2012), 23-24.

⁷ Paul Thiheme, "The 'Aryan' Gods of the Mitanni Treaties", *Journal of the American Oriental Society* 80 (1960), 308.

⁸ Tara Cend (ed.), *Rigveda*, çev. Muhammed Rıza Celali Nayini (Tahran: Vezaret-i Ferhen ve İrşad-i İslami, 1385), 325-327, 367-368, 406-407; Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berkay (İstanbul: Kabalıcı yay., 2007), 1/250; Celaledin Aştiyanî, *Zertuş: Mazdayesna ve Hukumet* (Tahran: Şirket-i Sahami-yi İntişâr, 1381), 38.

⁹ İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem İbnu'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih* (Beyrut: Daru's-Sad-Daru Beyrut, 1385), 1: 258-260; Ebu'l-Farac Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Umem ve'l-Muluk*, ed. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abudlkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412), 1: 412-413; Ahmed b. Ahmed Ebi Yakub b. Cafer b. Vehbe el-Maruf Yakubî, *Tarihu'l-Ya'kubi* (Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.), 1: 174; Ahmed Tefezzuli, *Tarih-i Edebiyat-i İran Pîş ez İslam* (Tahran: İntişârât-i Sohan, 1389), 13; Cemil Kutlutürk, "Hint Dinleri", *Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz (İstanbul: MiletNihal Yayınları, 2019), 185-187.

¹⁰ Kürşat Demirci, *Hinduizm'in Kutsal Metinleri Vedalar* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1991), 62.

¹¹ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 1/250, <https://sacred-texts.com/hin/rigveda/rv03059.htm>, erişim 15/12/2023.

¹² Purdavud, *Avesta: Yeştha*, 2/294.

Mitra, yeryüzünde yapılan anlaşmalar ve sözleşmelerin bizzat şahidi olmakla birlikte bu anlaşmaları asıl ayakta tutan arka plandaki koruyucudur. Vedalarda Mitra, diğer önemli bir Hint tanrısal varlığı olan Varuna ile birlikte ikili bir panteon olarak zikredilmiştir. Mitra-Varuna ikilisinin bu birlikteliğinde, kimi zaman Varuna'nın gece ve Mitra'nın ise gündüz tanrısı olarak tasavvur edilmesi, gece ile gündüzün kesintisiz birlikteliği gibi bu iki tanrısal varlığın ayrılmaz bir ikili olarak düşünülmesini beraberinde getirmiştir. Mitra-Varuna ikilisinin birlikte anılması ve yüceltilmesi, Veda Aryalıları arasında Varuna ve Mitra adına düzenlenen ibadet ve merasimlerin iç içe geçmesi ve bu ikilinin bir sayılmasına yol açmıştır. Mitra ve Varuna'nın birlikte kullanılması kimi zaman cezalandırıcı ve yok edici niteliklerinin de canlanmasını beraberinde getirmiştir. Çünkü bu ikili tanrı, insanlar arasında yapılmış olan sözleşmeleri bozan kimselerin düşmanı olarak betimlenerek negatif sıfatlarla anılmalarına sebep olmuştur. Bu ikili, ahitlerin şahidi ve koruyucusu olarak gözleri sürekli açık bir biçimde yer ve gökteki varlıkların tamamını kesintisiz gözetip idare eden tanrısal varlıklar olarak nitelendirilmişlerdir.¹³ Varuna ile birlikte zikredilen Mitra'nın zamanla Varuna'ya ait olan yönetim ve hükümdarlık sıfatlarıyla da donatılmış hale gelmesini ve böylece hükümdarlığın barışçı, iyi niyetli, adaletli ve manevi yönlerini tamamlayarak katı hükümdarlık sıfatlarına sahip Varuna'nın manevi boyutunu güçlendirerek kral-ruhban ikilisinin canlandırılmasını sağlamıştır. Buradan hareketle, tanrısal egemenliğin mükemmel bir formu olarak birleşik bir biçimde anılan Mitra-Varuna ikilisinin, çift kutuplu gergin veya çatışmalı birliktelikleri ortaya koymasının yanı sıra birbirini tamamlayan düalist terkip ve formların ilk örneklerinden biri oldukları ileri sürülmüştür.¹⁴

Mitra, insanlar arası sevgi ve muhabbetin güçlenmesini sağlayan kişileştirilmiş "sözleşme" olarak bilinir. Nitekim o, insanlar arasındaki uyum, barış ve anlaşmaların arketipi olarak verilen ahde vefa göstermenin ve taahhütleri yerine getirmenin tanığı ve garantörü olarak tezahür eder. Güneş onun gözüdür ve bu yüzden hiçbir şey onun güneş gibi olan gözünden kaçamaz. İnsanlar arası barış ve muhabbetin tesisi için birer araç olan anlaşmaların ve sözleşmelerin gözetilmesi ve ayakta tutulması görevi ile yakından ilişkili olan Mitra'nın gözlerinin güneşe benzetilmesi ve buna bağlı olarak tıpkı her yere nüfuz eden güneş ışınları gibi casuslara sahip olduğunun ifade edilmesi Mitra'nın tanrısal niteliklerine yapılan çarpıcı bir vurgu olarak okunmaktadır. Yeri ve göğü kusursuz yöneten Mitra-Varuna ikilisinin güneş gibi olan gözlerinden irili ufaklı hiçbir hareket kaçamamakta ve bütün mekânları her an gözetlemekteyirler.¹⁵

Hinduzim'de Mitra'ya atfedilen tanıklık, gözetim ve koruma gibi niteliklerin yanı sıra insanlar arasında sevgi, dostluk ve muhabbetin yeşermesini sağlayan tanrısal bir varlık olarak da anılmaktadır. Mitra'ya atfedilen dostluk ve muhabbet sıfatları onun güneş ve güneşin ışınları ile ilişkili görülmesi, Mitra'nın güneşin sıcaklığa sahip olması gibi sevgi ve muhabbetle dolu tanrısal bir varlık olarak düşünülmesine vesile olmuştur. Yine Mitra'nın sevgi ve dostluk ile betimlenmesi de insanlar arası barış ve huzurun sağlayıcısı olan uyum ve anlaşmaların bir ürünü olarak meydana gelen sevginin arketipi olarak

¹³ Cend, *Rigveda*, 457, 534, 540-541, 584-585; *The Hymns of the Rigveda*, çev. Ralph T. H. Griffith (Kotagiri (Nilgiri), 1986), 3.59.1-3, 7.60.7, 10.34.14, 10.89.9; Hayrettin Kızıl, "Hint ve İran Mitolojilerine Göre Mitra", e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi", e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi 10 (2013), 28-29; Mahmut Çoban, *Mitraizm ve Mitraizm'in Erken Dönem Hristiyanlığına Olası Etkileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021), 18-20; Hinnels, *Şinait-i Esatir-i İran*, 119; Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 143.

¹⁴ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 1: 249.

¹⁵ *The Hymns of the Rigveda*, 3.59.1, 7.87.3, 7.60.7, 7.61.3, 6.51.1, 6.67.5.

tasavvur edilmesini beraberinde getirmiştir. Buna göre Mitra, insanlar arası ahit ve misakın şahidi ve koruyucusu olma görevini yerine getirirken dünyada muhabbet ve dostluğun da yeşermesine vesile olmuştur.¹⁶ Veda metinlerinde Mitra, kendisini yüceltip ananlara sevgiyle davranan iyiliksever ve yardımsever bir tanrısal varlık olarak yer almıştır.¹⁷ Buna göre Mitra, insanları güçlendirmekte, refaha erdirmekte; çocuklar, mal, mülk, barınak ve sığınakla onları rızıklandırmaktadır.¹⁸ İnsanlarla ilişkili olarak Mitra ayrıca, insanlar için zor zamanlarda bir çıkış yolu ortaya çıkarmakta ve musibetler baş gösterdiğinde bir kurtarıcı olarak insanların imdadına yetişmektedir.¹⁹ Vedalarda yer alan Mitra'nın bir diğer önemli görevi tanrılarla insanlar arasında arabuluculuk yapmak ve bu göreviyle diğer inanç ve düşüncelerdeki insanın arketipi, ilk akıl, kutsal ruh veya Cebra'il'in rolüne büründüğü anlaşılmaktadır.²⁰ Mitra yalnızca insanları sevgiyle gözetip korumamakta aynı zamanda yeri ve göğü titizlikle yönetmekte, sığırları beslemekte, bitkileri yeşertmekte ve yağmuru yağdırarak tabiatı canlı ve dinamik tutmaktadır.²¹

3. Avesta'da Mitra

Mitra ismi Zerdüştlerin kutsal kitabı Avesta'nın en kadim bölümü olan ve Zerdüşt'ün bizzat kendisine atfedilen Gatalar bölümünde yer almamıştır. Bazı alan araştırmacıları bunu Zerdüşt'ün Mitra'ya olan düşmanlığına yorumlarken diğer bazı araştırmacılar ise böyle bir yorumun temelsiz bir iddia olacağını ileri sürmüştür.²² Akamenidî döneminde oluşturulduğu düşünülen Genç Avesta incelendiğinde ise Mitra'nın onuncu Yeşt'in ismi ve ana konusu olduğu görülmektedir.²³ Mihr Yeşt'te Mitra, takipçilerine şefkat ve merhametle davranırken düşmanlarına karşı bela ve afetler yağdıran bilge ve savaşçı bir tanrı olarak betimlenir.²⁴ Avesta'nın Mitrası güneşle sıkı ve doğrudan ilişkili olarak görülmüş ama güneşin bizzat kendisi olarak kabul edilmemiştir. O özellikle geniş otlakların sahibi olarak vurgulanmış ve bu ifade Avesta'da 111 kere tekrarlanmıştır. Bu ifadenin vurgulu bir şekilde tekrar edilmiş olması muhtemelen İran'a göç etmeden önce Rusya steplerinin yemyeşil otlakları veya bozkırları arketipinin Mitra olduğu yönündeki inançla ilişkilidir.²⁵

Avesta'da Mitra yedili tanrısal panteon grubu olan Ameşaspentalardan biri olarak yer almasa da onu yücelten ve öven sayısız betimleme sayesinde en yüce konuma sahip tanrısal varlıkların ilk grubu içerisinde yerini korur. Avesta'nın Yesna'dan sonraki ikinci önemli bölümü olan ve her bir kısmı tanrısal bir varlığı övmeye atfen oluşturulmuş olan Yeştlerden biri olan Mihr Yeşt (Mitra'ya Övgü)'te Mitra'nın iki önemli sıfatı ön plana çıkar. Bütün bir İran mitolojisinin ve Pehlevî edebiyatın kahramanları motive eden destansı anlatıların da ana teması olan bu iki sıfat *doğruluk ve cesarettir*. Doğruluk ve

¹⁶ *The Hymns of the Rigveda*, 1.106.1, 1.51.1, 3.5.4, 7.62.4.

¹⁷ *The Hymns of the Rigveda*, 8.47.1, 7.60.6, 5.65.4.

¹⁸ *The Hymns of the Rigveda*, 1.2.7-9, 5.51.14, 7.63.6.

¹⁹ *The Hymns of the Rigveda*, 10.126.1-3.

²⁰ Demirci, *Hinduizm'in Kutsal Metinleri Vedalar*, 62.

²¹ *The Hymns of the Rigveda*, 5.62.3.

²² Robert Charles Zaehner, *Tulu' ve Çurub-i Zerdüştîgerî*, çev. Timur Kadirî (Tahran: İntişârât-i Emir Kebir, 1389), 92-93; Mary Boyce, "On Mithra's Part in Zoroastrianism", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 32 (1969), 16.

²³ İbrahim Purdavud, *Avesta*, ed. Ferid Muradi (Tahran: İntişârât-i Fravahar, 1353), 317.

²⁴ *Avesta*, (İbrahim Purdavud ed. Ferid Muradi), *Yeştha*, Mihr yeşt 8-9, 26-27

²⁵ Ali A. Jaferey, "Mithra, Lord of Lands", *Mithraic Studies* 1 (ts.), 54-61; Edwin M. Yamauchi, *İran ve Edyan-ı Bastan*, çev. Menuçehr Pızeşk (Tahran: İntişârât-i Koknos, 1390), 577.

cesaretin tanrısı, şahidi, arketipi ve ilham kaynağı olan Mitra'nın İran epik ve pehlivanlık edebiyatını beslediği, İranlıların ezeli rakipleri ve düşmanları olan Yunanlar tarafından da itiraf edildiği anlaşılmaktadır. Dürüst ve cesur Mihr Yezd ya da Mitra, sürekli uyanık, hazır, nazır ve tetikte olup doğruluk veya hak taraftarlarına (müminlere) yardım etmek ve yalancıları, hainleri ve vefasızları (kâfirleri) darmadağın etmek için kuşanmış bir vaziyette teyakkuz halindedir.²⁶ "Mitra'ya Övgü" şeklinde tercüme edilebilecek olan Mihr Yeşt'in başında Ahuramazda, Spitama Zerdüş'te şöyle seslenir:

*"Mihr (Mitra)'i kendim gibi övgüye layık yarattım. Ey Spitama! Mihr'e yalan söyleyen, antlaşmayı ihlal eden ve ahde vefa göstermeyen, ülkenin tahrip edicisi ve doğruluğun katilidir. Ey Spitama! İster Mazdayesna (mümin) ister Divyesna (kâfir) ile anlaşmış ol yaptığım antlaşmanı ihlal etmemelisin. Çünkü kiminle yapılırsa yapılışın antlaşma (geçerli bir) antlaşmadır ve ihlal edilmemelidir."*²⁷

Mitra'nın Avesta'daki asıl görevi, tıpkı Vedalarda geçtiği gibi ahit ve misakın şahidi, koruyucusu ve gözetimidir. Bu görevi ile ilişkili olarak ışığın ve aydınlığın kaynağı olan Mitra'dan hiçbir eylem, ahit ve sözleşme gizli kalamaz. Bu yüzden yeryüzünde doğruluk ve yalan ya da hak ve batıl olarak nitelendirilebilecek her türlü faaliyet, yapılan ve ihlal edilen her türlü antlaşma Mitra tarafından görülmektedir. Kâinatta meydana gelen her türlü faaliyete anında tanıklık ederek koruyuculuk ve şahitlik görevinin üstesinden hakkıyla gelmesi için Ahuramazda tarafından Mitra'ya bin kulak ve on bin göz verilmiştir.²⁸ Mihr Yeşt'e yapılmış Pehlevîce bir yorumlamada, bu gözler ve kulakların her birinin, aslında kâinatta meydana gelen tüm hadiseleri bildirmeleri amacıyla Mitra tarafından tayin edilmiş birer melek oldukları ifade edilmiştir. İran tarihinde, imparatorluk ordusundan bir kısım askerin ülkenin gözü ve kulağı olarak adlandırılmaları büyük olasılıkla Mitra'nın gözcülük ve koruyuculuk sıfatlarıyla ilintili bir ilhamdan kaynaklıdır.²⁹

Avesta'ya göre Mitra ne gece ne gündüz, ne aydınlık ne karanlık, ne sıcak ne soğuk, ne sıkıntı ne de eziyetin bulunduğu Hera dağının zirvesinde ikamet eder. Mitra cenneti andıran Hera dağının zirvesinden Arya ülkesini gözetip korur. Mitra'nın bu mitik ikametgâhı yeryüzü kadar geniştir ve bu geniş ikametgâhı, her an yeryüzünün bütün noktalarında Mitra'nın hazır ve nazır olduğuna işaret eder. Buna göre yeryüzünün herhangi bir noktasında haksızlığa uğrayan biri Mitra'ya bunu şikâyet ederse, feryadı ne kadar zayıf olursa olsun yeryüzünü doldurur, yüce âleme ulaşır, Mitra bundan haberdar olur ve ona yardıma koşar. Mitra'nın aynı niteliğine vurgu yapan başka bir Avesta sözüne göre, Mitra'ya ait bir kule bulunur ve o bu kulede sürekli olarak ayakta bekleyerek insanlara yardım etmek için hazır vaziyette bekler. Bu yüzden Mitra, *uyku divinin* düşmanı olarak tıpkı *Suruş* isimli tanrısal varlık (yazata) gibi her daim uyanık kalmaktadır. Kolları bütün dünyayı saracak kadar büyük ve güçlü olan Mitra, yalancıyı ister doğuda ister batıda isterse de dünyanın ortasında bulunsun pençesine alabilmektedir. Mitra, kesintisiz yerine getirdiği vazifesi için cesaret, görü ve aldatılmaz niteliklerin sahibi olarak betimlenmiştir. Mitra, Şahname'deki pehlivan ve kahramanlar gibi altın zırhlı kanatlara, gümüş kalkanlara, ağır gürze, ruhani bir şekilde yapılmış yüksek parlak tekerleklerle sahip altından bir arabaya binmekte, hızlı ve atik dört beyaz

²⁶ Purdavud, *Avesta*, 301-302; Hinnels, *Şinait-i Esatir-i İran*, 120-121; Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 144.

²⁷ *Avesta, Yeştha*, (İbrahim Purdavud ed. Ferid Muradi), Mihr Yeşt, 1-2

²⁸ *Avesta, Yeştha*, (İbrahim Purdavud ed. Ferid Muradi), Mihr Yeşt, 6-7

²⁹ Purdavud, *Avesta*, 303; Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 144.

at tarafından çekilen bu araba maddi dünyanın çevresinde sürekli olarak dolaşmaktadır. Mitra'nın süratle yol alan bu mitik beyaz atları tarafından sürülen arabasının içerisinde bin adet altın ok, bin adet mızrak, bin adet çelik balta, bin adet kılıç, bin adet demir gürz ve bin adet mancınık bulunur. Zafer meleği olan *Behram*, disiplin ve itaat meleği *Suruş*, adalet meleği *Raşn*, doğruluk meleği *Arşad*, iyi talih, şans ve bereket meleği *Parand*, güç ve servet meleği *Aşi* hızla hareket halinde olan Mitra'nın önünden, arkasından, sağından ve solundan koşarlar. Kadim zamanlardan beri bu güçlü niteliklerinden dolayı Mitra, hükümdarlar tarafından övgü ile anılan tanrısal bir varlık haline gelmiştir. Nitekim Avesta'nın onuncu Yeştî olan Mihr Yeşt'te, Mitra toplumun seçkin sınıfları ve savaşçıları arasında diğer tanrısal varlıklardan çok daha fazla ilgi konusu olmuş olan bağış bol, egemen ve manevi bir güç olarak övülmüştür.³⁰

Avesta'da Mitra, güneş ile sembolize edilmektedir. Mitra'nın bizzat güneş olmadığı, güneşin onun bir tezahürü veya tecellisi olduğu, son tahlilde güneşten farklı bir varlık olarak güneşin ısıtan ve ışıtın etkin gücünün arkasındaki görünmez kaynak veya arketip olduğu gerçeği onuncu Yeştî olan Mihr Yeşt'ten rahatlıkla anlaşılmaktadır.³¹ Avesta'ya göre, Mitra'nın güneş doğmadan önce kalktığı ve güneş battıktan sonra da dolaşmaya devam ettiği birleştirildiğinde onun güneşle hareket etmeyen aksine güneşi hareket geçiren ve güneşin yokluğunda bile uyumadan veya istirahat çekilmeden faaliyetlerini sürdüren tanrısal bir varlık olduğu görülmektedir. Mihr Yeşt'in başka bir fıkrasında "*Biz yıldızları, ayı, güneşi ve bütün ülkelerin hükümdarı olan Mihr'i överiz.*"³² şeklinde yer alan söz, Mitra ile güneşin birbirinden ayrı varlıklar olduğunu göstermektedir. Avesta'nın *Vendidad* isimli bölümünde de Mitra ve güneş aynı değil, ayrı varlıklar olarak anılmaktadır. Burada Mitra'nın ortaya çıkışı ve ardından güneşin doğuşundan söz edilmektedir.³³

Mihr Yeşt'ten anlaşıldığı kadarıyla dinsel ritüellerin uygulama kurallarını bilmeyenler ve öncülük makamına erişmemiş olan kimseler Mitra için düzenlenen dinî merasimlere katılmamalıdır. Bu merasimleri yerine getirmek temiz olmayı ve yıkanmış olmayı gerektirir. Sonraları bu yıkanma ve temizlik ritüelleri Mitraizm ile birlikte Doğu'dan Batı'ya ve Roma topraklarına da nüfuz etmiştir. Buradan hareketle Hristiyanların vaftiz sakramenti ve temizlik ritüellerine Mitraizm'in kaynaklık etmiş olabileceği ileri sürülmektedir.³⁴

Avesta ve Pehlevîce metinler bir arada düşünüldüğünde Zerdüşti Mitra'nın ışığın, aydınlığın, sadakatin, düzenin, disiplinin ve savaşın arketipi ve kaynağında yer alan tanrısal varlık olduğu anlaşılmaktadır. Yine Avesta dönemi sonrası Sasanîler döneminde yazılmış Pehlevîce Metinler'de, Mitra'ya kıyamet gününde yargılama ve rehberlik görevi de verilmiştir. Bu sonraki görevi gereği Mitra Kıyamet günü, Suruş ve Raşn isimli tanrısal varlıklar (yazatlar) ile birlikte Çinvat köprüsünde, divlerin cehenneme çekmek istedikleri iyilerin ruhlarını kurtarmaktadır. Yine cennet, cehennem ve arafı ziyaret etmek üzere rüyasında metafizik bir yolculuk yaşayan ve uyandıktan sonra bu kutsal seferini yazıya geçiren Zerdüşti mubed Ardaviraf, Çinvat köprüsünü geçtikten sonra Mitra ve diğer yazatalarla karşılaşmakta ve sonraki yolculuğunu onlarla birlikte

³⁰ Purdavud, *Avesta*, 303; Bakırî, *Din-ha-yi İran-i Bastan*, 144.

³¹ *Avesta, Yeştî*, (İbrahim Purdavud ed. Ferid Muradi) Mihr Yeşt, 13, 95

³² *Avesta, Yeştî*, (İbrahim Purdavud ed. Ferid Muradi) Mihr Yeşt, 145

³³ *Avesta, Vendidad*, (İbrahim Purdavud ed. Ferid Muradi) 19/28,

³⁴ Purdavud, *Avesta*, 303.

sürdürmektedir.³⁵ Zerdüşti yaradılış kitabı olan Bundahişn'e göre, menekşe çiçek türleri, Mitra'nın sembolüdürler.³⁶

4. Mitra'dan Mitraizm'e Geçişte Roma Aklı

Akamenidî İmparatorluğu'nun Hindistan'dan Yunanistan'a ve Sibirya eteklerinden Mısır'a kadar yayılması ve ele geçirdiği topraklardaki dinî düşüncelere karşı hoşgörüsü hatta bazı yeni inançları benimsemesinin bir sonucu olarak dinler ve kültürler arasında bir etkileşimin meydana gelmesine ortam hazırlamıştır. Özellikle Akamenidî İmparatorluğu'nun ikinci döneminden itibaren en yüce egemen Tanrı Ahuramazda'nın yanı sıra Anahita ve Mitra tanrısallıklarına işaret eden taş yazmalar, Akamenidîlerin farklı inançlara karşı hoşgörüsünün ya da bu inançları benimsemesinin önemli bir göstergesi olarak düşünülebilir. Akamenidîlerin karşılaştığı ve muhtemelen etkilendiği bu kültür ve dinî inançlar arasından Kadim Mezopotamya ile Mısır kültür ve inançları örnek olarak gösterilebilir. Fırat, Dicle ve Nil'in çevresinde kurulmuş bu medeniyetlerin köklü kültür ve inançları ile Pers imparatorluğu sayesinde dünyaya yayılan İran kültürü arasında bir karşılaşma ve sentezin meydana geldiği tahmin edilebilir. Akamenidîlerin Mezopotamya'dan ödünç aldıkları çivi yazısı alfabetiyle taşlara işledikleri Eski Farsça metinleri bu kültürel etkileşime tanıklık eder niteliktedir. Yine Akamenidîler döneminde sürgündeki Yahudilerin adil hükümdar Kuruş tarafından özgürleştirilmeleri, devlet hazinesi bütçesiyle mabetlerinin yeniden inşa edilmesi ve yönetimi altındaki tüm halklara dinî özgürlük tanıyan ilk insan hakları bildirgesi niteliğindeki *Kuruş Silindiri* İran'ın diğer kültür ve medeniyetlerle etkileşimine kayda değer bir atmosfer hazırladığını ortaya koymaktadır.³⁷

Arka planında Hinduizm kültür ve inanç kodları bulunan İran'da, Zerdüş'tün tek Tanrı Ahuramazda ile yaptığı monoteist devrime rağmen hiyerarşi mantığı üzerine kurulu İran aklı, tanrısallık sistemi de melek orduları veya tanrısallık panteonlar hiyerarşisi şeklinde tasavvur etmede çok gecikmemiştir. Mezopotamya'nın astroloji ve büyü ile ilintili hale gelmiş olan İştar tanrı inancı ve Mısır'ın "kusursuz insan" ve gizemlerle ön plana çıkan İsis tanrı inancıyla karşılaştıktan sonra Pers İmparatorluğunun ikinci yarısından itibaren bu iki tanrı inancını Anahita ve Mitra ile özdeşleştirerek benimsediği görülür. Mezopotamya, Mısır ve Hint-İran kültürüne karşı savunmasız olan Hititlerin de böyle bir dönemde, Mitra'nın da aralarında olduğu eski Hint tanrıları, Mezopotamya ve Mısır tanrılarına olan inancı yaymada önemli bir köprü oldukları ileri sürülür. Akamenidî döneminin sonunda halk kitlelerinin yanı sıra imparatorluk ailesinin de Zerdüştlüğü benimsemiş olmasına rağmen İran'ın bütünüyle Babil büyü ve astrolojisi, Mısır ve Yunan'ın dinsel inançları ve kültürlerinden de etkilendiği ifade edilir. Böyle bir etkileşimin görünür hale geldiği Akamenidî döneminin ikinci yarısından itibaren

³⁵ *Ardavirafname*, çev. Philippe Gignoux (Tahran: İntişarat-i Muin, 1390), 5/1-3; Shaul Shaked, *Ez İran-i Zerdüşti ta İslam*, çev. Murteza Sakıfer (Tahran: İntişarat-i Koknos, 1381), 127-138; Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 144.

³⁶ Faranbag Dadegî, *Bundahişn*, çev. Mehrdad Behar (Tahran: İntişarat-i Tus, 1390), (Otlara Dair), 119. Fıkra, 88.

³⁷ Abdülhuseyn Zerinkub, *Ruzgaran: Tarih-i İran Ez Ağaz ta Sghut-i Saltanat-i Pehlevî* (Tahran: İntişârât-i Sohen, 1390), 63; Roman Ghirsmán, *İran: Ez Ağaz Ta İslam*, çev. Muhammed Muin (Tahran: İntişârât-i Muin, 1388), 149; Tefezzüli, *Tarih-i Edebiyat-i İran*, 21; Hasan Pirneya, *İran-ı Bastan* (Tahran: Matbaa-yi Meclis, 1306), 82; Araş Munzevi Keyan, "Farsiname: Muhtasar-ı Dastan-ı İraniyan Ez Taht-ı Cemşid Ta Camaran", PDF kopya Tarihi 2008; Marjan Mole, *İran-i Bastan*, çev. Jale Amuzgar (Tahran: İntişarat-i Tus, 1363), 14; P.R.C. Mori, *İran-ı Bastan*, çev. Şehram Celiliyan (Tahran: İntişarat-i Fravahar, 1380), 45; İrach J.I. Taraporewala, *Zerdüşti Dini*, çev. Nice Damar (İstanbul: Avesta yay., 2011), 188-189; Hinnels, *Şinaht-i Esatir-i İran*, 123-124; Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 154; Mehrdad Behar, *Edyan-i Asyayi* (Tahran: Neşr-i Çeşme, 1373), 252-253.

Anahita ve özellikle Mitra'nın öneminin halk arasında ve imparatorluk ailesi içinde Ahuramazda ile birlikte arttığı fark edilmektedir. Ancak fethettikleri yeni topraklara göç eden İranlıların gittikleri her yere dini inançlarını ve kültürlerini de beraberlerinde götürmeleri, bu bölgelerdeki halkları özellikle İran'ın ezeli rakibi olan Yunanlıları İran inanç ve kültürüne muadil tanrılar üretmeye sevk etmiştir.³⁸

Dünyanın büyük imparatorluğunu kuran Akamenidîlerin (Perslerin), gücün ve egemenliğin sahibi olarak girdikleri bölgeleri derinden etkiledikleri öngörülebilir. Bu Arya-İran kültürel ve dinî etkinin, imparatorluğun İskender tarafından yıkılmasından sonra bile yüzyıllarca devam ettiği tahmin edilebilir. Hatta bu etkinin sadece sonradan kurulacak Aşkanîler (Partlar) ve Sasanîler gibi İran devletlerini değil aynı zamanda Akamenidî imparatorluğunun geniş sınırları içerisindeki diğer halkları ve devletleri de etkilediği görülür. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri, İskender'in ölümünden ve Yunan imparatorluk hayalinin yıkılmasından sonra Pontus ve diğer bölgelerde kurulan hanedanların neredeyse tamamının kendilerini Akamenidîlerin iki güçlü hükümdarı Kuruş ve Daryuş'un torunları olarak tanıtmaları ve böylece antik Akamenidî inanç ve kültürünü canlı tutarak İrani gücün, kültürel üstünlüğünün ve cazibesinin etkisi altında olduklarını ortaya koymalarıdır. Bu bağlamda Akamenidîlerin yıkılışından sonra Mitra inancı Anadolu'da kurulmuş nerdeyse bütün hanedanlarda devam etmiştir. Bu bölgesel krallıkların hükümdarları ve sonrasında kurulan Arsacid hanedanlığı hükümdarlarının Mithradates (Mihradad) ismini taşıması da bu iddiayı güçlendirmektedir.³⁹

M.Ö. 250-M.S. 228 yılları arasında kurulmuş Akamenidî sonrası büyük İran imparatorluğu Aşkanîler (Partlar) döneminde ortaya çıkan Roma İmparatorluğu, o zamanlarda bilinen dünyanın nerdeyse tamamını İran'la paylaşıyordu. Bundan dolayı Roma İmparatorluğu'nda çalışan Galerius isimli dönemin İran büyükelçisi bu iki imparatorluğu "insan soyunun iki gözü" olarak betimlemiştir. Merkezî bir yönetime sahip olmayan ve beyliklerle yönetilen Aşkanî İmparatorluğu karşısında merkezî bir yönetim kurmak üzere girdikleri toprakları açtıkları yeni yollarla doğrudan kendilerine bağlayarak merkezî teşkilatlarını güçlendiren Romalılar, Anadolu üzerinden doğuya doğru rahatlıkla ilerlemişlerdir. Pontus ve Kapadokya'nın da aralarında olduğu kadim İran topraklarını hızla ele geçiren Roma askerleri muzaffer olarak geri dönseler de İran kültür, medeniyet ve inançlarından büyük oranda etkilenmiş ve bu mirası Avrupa'nın içerisine kadar beraberlerinde taşımışlardır. Bu çerçevede Mitraizm'in Roma İmparatorluğu'nda yayılması M.Ö. 67 yılında Kilikya'nın Pompeius tarafından ele geçirilmesiyle başladığı belirtilmiştir. Pompeius'un, Olympus Dağı üzerinde ilginç kurban törenlerini düzenlediği ve Mitra takipçileri ile birlikte gizemli ayinler yaptığı Plutarkhos tarafından yazılmıştır. Kilikya bölgesinde o dönemlerde İranlıların yaşadıkları ve *savaşların yenilmez tanrısı* olan Mitra inancına sahip oldukları, rahiplerinin *magus* olarak adlandırıldıkları ve bu gibi krallıklar aracılığıyla Mitraist inançların Roma'ya yayıldığı ileri sürülmüştür.⁴⁰ Ancak Mitraizm'in Roma İmparatorluğu'nda ilk defa yayılması ile ilgili benzer bir tarihe işaret eden farklı bir rivayete göre, Ermenistan kralı Tiridates'in Miladi 66 yılında yanındaki din adamları olan maguslarla (muğlarla,

³⁸ Taraporewala, *Zerdüş Dini*, 188-189; Hinneals, *Şinaht-i Esatir-i İran*, 123-124; Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 154.

³⁹ Taraporewala, *Zerdüş Dini*, 189; İzzetullah Muzami Gudrezi, *Berresi-yi Ayinha-yi Zertuş-t-i Kohen, Mitra, Mani, Mesih, Mazdek, Zertuş-t-i Cedid* (Tahran: İntişarat-i Samdiye, 1391), 53; Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 154; Purdavud, *Avesta*, 305-306.

⁴⁰ Taraporewala, *Zerdüş Dini*, 190-191; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2: 366-367; Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 154; Behar, *Edyan-i Asyayi*, 254-255.

meglerle) birlikte Roma İmparatoru Neron'u ziyaret etmeleriyle Romalıların geneli Pers Tanrısı Mitra ile ilk defa tanışmışlardır. Nitekim Ermeni kralı Tiridates, Neron'a hitaben şöyle dediği aktarılmıştır: *"Ben Mitra'ya taptığım gibi sana tapmak üzere geldim, tanrım!"*⁴¹ Yine de yukarıda geçen tarihlerde Roma İmparatorluğu'na Mitraizm'in yayılmasını olası görmeyen, bu tarihin Miladi 100'den sonra olması gerektiğini ifade eden alan araştırmacıları da olmuştur.⁴² Mitraizm'in daha geç bir tarihte Romalılar arasında yayılması gerektiğini savunan bu araştırmacılar, Mitraist tapınakların Roma topraklarında inşa tarihinin Miladi 140-150 yılları arasında olduğuna dikkat çekmişlerdir.

Romalıların Anadolu'da karşılaştığı Mitra inancının, Anadolu ve Mezopotamya inançları ve Sami din bilimiyle sentezlenmiş Pers inançları olduğu sezilmektedir. Nitekim Miladi 100'lü yıllarda İran'ın güneyi ve batısından yayılan ve gnostik kodlar taşıyan daha genç bir düşünce akımı da Anadolu'ya doğru yayılmış ve Mitraizm'le olan ortaklıkları neticesinde Mitraizm'in Roma topraklarında yayılmasını tetiklemiştir. Bu yeni İran düşüncesi özellikle dinî ritüellerin cazibesine kapılan, zevklerden el etek çekerek mistik bir yaşamı benimseyen ve derin entelektüel düşüncelere sahip olanlar tarafından benimsenmiştir. Bu yeni İranî-gnostik düşünceyle tetiklenen ve güçlenen Mitraizm Roma savaşılarını etkilemiş, Mitraizm'deki yenilmezlik, disiplin, düzen, titizlik ve inanç kardeşliği Roma savaşılarının askeri dehasını okşamış, savaş disiplinlerini ve yiğitliklerini beslemiştir. Romalılar arasında yayılmasına karşın Mitraizm hiçbir zaman Batı'nın tümüyle inancına dönüşmemiştir. Ancak Romalılar aracılığıyla Mitraizm'in yayılması, sonradan ortaya çıkacak ve yine önceleri putperest olan Romalıların atları sırtında yayılarak Batının imanı haline gelecek Hristiyanlığın nihai zaferi için elverişli bir iklim hazırlamıştır. Yasayı, düzeni ve disiplini benimseyen Romalıların savaşçı aklı, Perslerin imparatorluk tecrübelerine varis olmak isteğiyle onların cazip dini pratiklerini, savaş deneyimlerini, yaşamı disipline eden sistematik ritüellerini ve şiddet içerikli uygulamalarını benimsemiştir. Kendilerinden önce dünya fatihi olan Persler gibi bütün dünyayı fethetme idealine sahip Roma aklı, Perslerin birliğini ve ordu disiplinin sağlayan nedenleri incelerken onların kültür ve inançlarından da doğal olarak etkilenmişlerdir. Geniş bir imparatorluğun yönetimine aday olan pratik Roma aklı, Perslerin yenilmez görkemli gücünün altında yatan dinsel kardeşlik ruhunun yarattığı düzen, uyum, disiplin ve gündelik ritüellerin hayati değerini fark etmiştir. Mitra'ya atfedilen savaşta yenilmezlik, Güneş'le ilişkisinden dolayı Mitra'nın sahip olduğu ışık, aydınlık, düzen, dakiklik ve görkem, on bin göz ve kulakla asla uyumayan kusursuz bir savaşçı, mazlumun imdadına şimşek gibi hızla ulaşan kahraman ve kötülere yok etmeye giderken sahip olduğu askeri donanım kuşkusuz Romalıların uzun zaman aradıkları cazip bir kült haline gelmiştir. Çünkü Roma putperestliği, halk kitlelerini kenetlemede ve onları uzak topraklarda savaşmaya motive etmede yetersiz kaldığını ve kitleleri kutsal bir yolculuğa hazırlamada gerekli olan dinî, ahlaki ve manevî bir bağdan yoksun olduğunun farkına varmıştır. Böyle bir anda Mitraizm, Perslerin sahip oldukları kitlesel manevî bağın ahlaki yasalarını ve din kardeşliğinden doğan ahlaki sorumluluğu Roma dünyasına katarak yaşamın adeta aşılmasıyla dinamik hale gelmesini sağlamıştır.⁴³

⁴¹ Yamauchi, *İran ve Edyan-ı Bastan*, 590.

⁴² Richard Gordon - Rohn R. Hinnels, "Franz Cumont and the Doctrines of Mithraism", *Mithraic Studies* (Manchester, 1975), 245-246; John Ferguson, *The Religions of the Roman Empire* (New York: Cornell University Press, 1970), 48; Hinnels, *Şinaht-i Esatir-i İran*, 123.

⁴³ Taraporewala, *Zerdüşt Dini*, 193-194; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2: 371; Behar, *Edyan-i Asyayi*, 256-257.

Romalılar, ışığın, hakikatin ve adaletin tanrısı olan Mitra'nın sürekli kötülerle savaştığını, sözün eri olmayı, ahde vefa göstermeyi, doğruluktan ayrılmamayı, dürüst davranmayı, adeta onurlu yaşamaya ant içmiş ve birbirine kenetlenmiş bir teşkilatın disiplinini yandaşlarına kazandırdığını gözlemlemiştir. Roma akıllı, dağınık, geniş ve heterojen imparatorluğunu korumada Mitraizm'in hem Roma askeri hem de halk kitleleri için getireceği bağlılık, samimiyet, birlik, beraberlik ve gerçek kardeşliğin ne denli önemli olacağını farkına varmıştır. Yine Roma akıllı, Mitraizm'in saflık, temizlik, manevi arınmışlık ve iffet sıfatlarına sahip ideal ve kusursuz insan yaratma düşüncesini benimsemiştir. Bu akıl; sefahat, israf, zevk ve sefa kültürünün aşırılıklarına batmaya meyyal Roma askeri sarhoşluğunun, Mitraizm'in savaşçı karakterine eşlik eden tevazu, iffet ve temizliği fısıldayan ritüellerine muhtaç olduğunu da derinden hissetmiştir. İyilik ve kötülük düalizmi üzerine kurulu Zerdüştiliğin, her insanı kötülüğe karşı verilecek yaşam savaşında bir asker haline getiren öğretileri, Mitraizm'in bireysel çaba ve insani enerjinin disipline edilmesi ve geliştirilmesi idealiyle birleşince, Romanın kölesini de efendisini de etkilemiştir. Zevki tetikleyen günah çağrısına ve bedensel cazibenin kışkırtıcılığına karşı kendine hâkimiyet, artık Roma'da iyi ve kötünün sonsuz savaşında büyük pehlivanlık nitelikleri olarak görülmüş ve her Romalı, görünmez Mitra'nın bir askeri olmaktan gurur duymaya başlamıştır. Bunların yanı sıra Mitraizm, yenilenmenin ve küllerinden yeniden doğmanın yolunu Romalıya göstermiştir. Gösterdiği bu yolla Mitraizm, insanın tanrısal karakterine işaret etmiş, Mitra'ya ait sıfatların insanda canlanmasına kapı aralamış ve sonunda idol, kahraman, baba veya Tanrı ile buluşma ve bir olmanın yolunu açmıştır.⁴⁴

5. Mitraizm Dinî Gelenegine Göre Mitra Mitolojisi

Belçikalı bilim insanı Cumont, Romalıların aktarımına dayanarak verdiği mitik bilgilere göre Mitra'nın ortaya çıkış hikâyesi şöyle gerçekleşmiştir: Mitra, granit taşından doğdu. Başında Frigya başlığı taşırdı. Bir elinde hançer diğer elinde ise karanlığı aydınlatan bir meşale ile ortaya çıktı. Onun mucizevi doğumuna tanıklık eden çobanlar ona saygıyla eğildiler ve sahip oldukları kuzularını, oğlaklarını ve taze mahsulatlarını ona takdim ettiler. Mitra çıplak doğan cesur bir yiğit olarak sert rüzgâra karşı savunmasız kalınca incir ağacının arkasına sığındı, elindeki hançeriyle ağaçtan meyve kopardı, yiyeceğini temin etti ve incir yapraklarından kendisi için kıyafet yaptı. Mitra'nın ilk olarak kendisiyle mücadeleye koyulduğu tanrısal varlık güneş oldu. Bu yüzden güneş Mitra'nın yüce makamını tanıdı ve onun başının etrafında ışıktan bir hale oluşturdu. O günden beri Mitra ve güneş ele ele verip her işte birbirine yardım etmeye başladılar. Mitra, Yüce Tanrı Jupiter Ormüzd'ün ilk yarattığı varlık olan boğanın dağın üzerinde otlandığını görünce onun boynuzlarını yakalamak ve ona binmek istedi. Ancak boğa öfkelenerek koşmaya başladı. Mitra yere düşüp sürüklenmesine rağmen boğanın boynuzunu bırakmadı, bir süre boynuzuna asılı olarak yerde süründükten sonra boğa yorulup teslim oldu. Mitra boğayı iki toynağından yakalayıp omuzlarına attı ve büyük bir zahmetle barınağı olan mağaraya taşıdı. Mitra bir süre sonra boğayı yeniden yeryüzünde dolaşmak üzere serbest bırakınca güneş, kuryesi olan kuzgunu Mitra'ya gönderdi ve ona boğayı yakalayıp kurban etmesini emretti. Mitra hayvana acıdığı için bu emri yerine getirmek istemediyse de göğün emrine itaat etmekten başka çaresi yoktu. Mitra isteksiz bir şekilde köpeğini de yanına alarak boğanın peşine düştü. Boğa bir mağaraya sığındığı için Mitra çok geçmeden onu yakaladı, bir eliyle burun deliklerinden boğayı yakaladı ve diğer eliyle de

⁴⁴ Taraporewala, *Zerdüşti Dini*, 195-196.

hançerini boğruüne saplayarak boğayı öldürdü. Ansızın feda edilen boğanın gövdesinden bir mucize meydana geldi: Şifalı bitkiler yeryüzünde yeşermeye başladı ve yeryüzü yemyeşil hale geldi. Boğanın omuriliğinden tahıllar ortaya çıktı ve kanından ise dinî ayinlerde kutsal insanlara şarap halinde sunulacak olan üzüm meydana geldi. Kötü ruh (Ehrimen), bu durumdan su istifade etmek için yılan, akrep ve karınca gibi kötü yarattıklarını, hızla feda edilmiş olan boğaya doğru göndererek yaşam kaynağı olan varlığını zehirlemek, bereketli ve doğurgan olan hayvanın üreme organlarını yemelerini ve kanını emmelerini sağlamak istedi. Ama bu ehrimeni çaba boşa çıktı, çok sayıda yararlı hayvan türü meydana geldi. Mitra'nın vefalı köpeği tarafından korunan boğanın ruhu göğe yükseldi ve *silvanus* ismini alarak oradan orduların ve sürülerin koruyucusu durumuna geldi. Mitra yaratıcı Tanrı'ya takdim ettiği bu fideye ya da kurbanla, dünyadaki hayatı yeniledi. Bundan sonra ilk insan çifti olan Meşya ve Meşyane (Âdem ve Havva) meydana geldi ve onlara rehberlik etme ve korumayı Mitra üstlendi. Ehrimen bu ilk insan çiftini yok etmek için *taun* salgın hastalığını gönderdi ancak Mitra buna karşı harekete geçti ve Ehrimen'in bu çabası boşa çıktı. Bunun üzerine Ehrimen kuraklığı yarattı, yeryüzü çorak hale geldi ve ekinler yeşermez oldu. İlk çiftin çocukları, koruyucuları olan Mitra'ya dua ederek yardım dilediler. Buna cevap olarak Mitra bir yay aldı, başına bir ok geçirerek kayalık bir bölgeye doğru fırlattı. Okun kayaya çarpmasıyla içilebilir bir su akmaya başladı. Böylece Meşya ve Meşyane'nin çocukları ve diğer varlıklar bu sudan içerek hayatta kalabildiler. Sonra Ehrimen ağır bir fırtına gönderdi ve her tarafı su kapladı. Yeryüzündeki bitkiler, ağaçlar ve doğanın tamamı su altında kalarak yok olmayla karşı kaşıya kaldı. Buna karşın Mitra bir gemi yarattı ve bütün insanlar, hayvanlar ve bitkileri gemiye yerleştirdi, sular çekilinceye kadar günlerce suların üzerinde onları gezdirdi. Yeryüzü yaşamaya elverişli hale geldikten sonra Mitra, misafirlerini gemiden yere indirerek kurtuluşlarına vesile oldu.⁴⁵

6. Mitraizm Öğretileri

Günümüzde Mitraizm'e dair düşünceler ve eserler Pers Mitrası ve Roma Mitrası'nın bir sentezinden ibaret olan ve genel olarak gizemli bir tarikatın sırlı bir mezhebini andıran Mitraizm izleğidir.⁴⁶ Ancak bu senteze rağmen İran Mitraizmi ile Roma Mitraizmi arasında önemli bir fark göze çarpar. Nitekim Roma Mitraizm'i mabetlere, sırlı dinî ayinlere (sakramentlere) ve büyük olasılıkla dinî akideyi oluşturan daha kapsamlı bir dinî felsefeye sahip hale gelmiş bir din olmasının yanı sıra çok sayıda görsel çizimlere, resimlere, kabartmalara ve bu görsellerin kısa açıklamaları olan kitabelere sahipken İran Mitraizm'i yalnızca Avesta ve Pehlevîce metinlerde dinî metinlerle sınırlı kalmış, dış dünyaya ve insan pratiğine pek yansımamıştır.⁴⁷ Dinî pratikleri ve mabetlerde uygulanan gizemli ayinleriyle Mitraizm Roma İmparatorluğu'nda yaygın hale gelerek Hristiyanlıkla rekabet eden bir din olmaya başlamıştır. Hatta bazı araştırmacılara göre Mitraizm, erken dönem Hristiyanlığı etkilemiş, mesajları ve dinî pratikleriyle ona nüfuz etmiştir.⁴⁸ Bu açıdan Mitrazim, Doğu Akdeniz bölgelerinde yaygın hale gelmiş olan sırlı

⁴⁵ Franz Cumont, *Mysteries of Mithra*, çev. Thomas J. McCormack (New York: Dover Publications, 1956), 131-140; Purdavud, *Avesta*, 313-314; Hinnels, *Şinaht-i Esatir-i İran*, 124-126; Gudrezi, *Berresi-yi Ayintha-yi Zertušt*, 66-68; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2: 367-368; Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 165.

⁴⁶ Franz Cumont, *Oriental Religions in Roman Paganism* (London: The Open Court Publishing Company, 1911), 135-161; Maarten Josef Vermaseren, *Mithras, The Secret Got* (New York: Barnes & Noble Press, 1963), 13-30.

⁴⁷ Hinnels, *Şinaht-i Esatir-i İran*, 124.

⁴⁸ Yamauchi, *İran ve Edyan-ı Bastan*, 578.

birkaç dinî ayinden biri olarak değerlendirilmiştir.⁴⁹ Mitraizm sırlı bir tarikatı andıran bir din olduğu için bu dine katılmak özel bir dinî merasimin uygulanmasıyla mümkün olmuş ve dine katılan yeni üyeler gizli bir ahitle (sacramentum) sırların koruyucusu olacaklarına yemin etmişlerdir. Sırlı dinler, mezhepler ve tarikatlara ve bu bağlamda Mitraizm'e dair sınırlı bilginin sebebi, bu dinî akımların öğretileri ve dinî pratiklerinin tamamen sırlı ve gizli bir biçimde korunması ve gözlerden uzak alanlarda gerçekleşmesidir. Mitra'ya dair bilgiler Rigveda ve Avesta'da bol miktarda bulunmasına rağmen, bir dinî ayin veya sırlı bir tarikat haline geldiği Roma İmparatorluğu dönemindeki Mitraizm hakkında çok az metne rastlanabilmektedir. Bu metinler de maalesef dağınık, parçalı ve anlaşılabilir bir şekilde günümüze ulaşabilmektedir. Mitraizm'e dair yazılı metinlerin çok az olmasına karşın, Mitra ve Mitraizm hakkında şekil, resim, kabartma, duvar çizimleri ve mağaraları andıran tapınaklar gibi çok sayıda arkeolojik eserler ele geçirilmiştir. Ancak bu sessiz ve sembolik Mitraist eserlerin yorumlanması ile ilgili tartışmalar günümüze kadar devam etmiştir.⁵⁰

Mitraizm her şeyden önce Hinduirani bir kökene sahip ve İran düşünce kodlarından en fazla ön plana çıkan düalizmi, dinsel teorisinin merkezine yerleştirmiş bir din olarak bilinir. Mitraizm'den geride kalan eserler ve görsellerden anlaşıldığı kadarıyla bu din, sadece metafizik düşüncelerinde değil aynı zamanda ahlak sistemi ve yaşam felsefesinde de düalizmi benimsemiş bir dindir. Mitraizm'in bu düalist yapısının Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altındaki topraklarda yayılmasının en önemli sebeplerinden biri olduğu ileri sürülmüştür.⁵¹ Nitekim düalist dünya görüşü, iki zıt ve rakip gücü karşı karşıya getiren yaradılışın kaynağında çok boyutlu, sürekli ve amansız bir savaşı öngörmektedir. Bütün tahripkâr ve kötücül ruhlara sahip sayısız divlerin (şeytanların) ve karanlıklar diyarının komutanı olan Ehrimen her an Mazda'nın yarattığı iyilik dünyasının sınır bölgelerinden saldırıya geçmekte, zarar ve yıkımdan başka bir şeye sebep olmamaktadır. Bu yüzden, hayat baştanbaşa durmak nedir bilmeyen acımasız bir savaş alanı ve insan ise bu meydanın amansız savaşçısıdır.⁵²

Bu mücadele ve çekişme meydanında savaşın ve aynı zamanda da zaferin tanrısı Mitra, kendi takipçilerine dünyada galibiyet, zafer ve refah, metafizik âlemde de ebedi kurtuluş vadeder. Nitekim Romalıların Mitraist İmparatoru Julianus'tan nakledildiğine göre, Mitra kendi takipçilerine hem bu dünyada hem de diğer dünyada mükâfat vermektedir.⁵³ Dünyada başarı ve ahirette kurtuluş umudu, arınma ve iffet, çalışkanlık ve olgunluk, kararlılık ve yasalara titizlikle uyum göstermek ve bilgelik Mitraistlerin sahip olması gereken niteliklerden sayıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁴

Mitraizm'in diğer gnostik din ve fırkaların benimsedikleri birçok ortaklık veya paralelliklere sahip olduğu bilinmektedir ancak Mitraizm'i diğer gnostik fırkalardan ayıran temel etmenler, gnostik fırkaların benimsediği itikâf, riyazet, nefis tezkiyesi amacıyla girilen bireysel erginlenme temrinleri ve dünyadan el etek çekmek ve madde

⁴⁹ Yamauchi, *İran ve Edyan-ı Bastan*, 578; Edwin M. Yamauchi, *Harper's World of the New Testament* (San Francisco: Harper & Row Press, 1981), 62-66; Cumont, *Oriental Religions in Roman Paganism*, 81; Ferguson, *The Religions of the Roman Empire*, 99-102; Joscelyn Godwin, *Mystery Religions in the Ancient World* (San Francisco: Harper & Row Press, 1981), 7-10.

⁵⁰ Yamauchi, *İran ve Edyan-ı Bastan*, 578.

⁵¹ Cumont, *Oriental Religions in Roman Paganism*, 153; Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 169.

⁵² Cumont, *Oriental Religions in Roman Paganism*, 153; Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 169.

⁵³ Cumont, *Oriental Religions in Roman Paganism*, 154; Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 169.

⁵⁴ Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 169-170.

ile olan bağlarını kesmek yerine Mitraistler özellikle Romalılarla yinelenen şekliyle daha çok eylem adamı olmak, olgun ve bilgece davranmakla ön plana çıkarlardı. Dahası dünyada başarılı olmak, egemen bir güç haline gelmek ve toplumda aktif roller üstlenmek amacıyla Mitraistlerin sıkı bir düzen ve disiplin isteyene özel erginlenme yasalarına uymaları ve çileli sınavlarından geçmeleri gerekirdi. Mitraistler dinsel mertebeleri aşabilmek, liyakatli ve yetkin dindarlar haline gelmek için, dinî pratikleri ve ahlaki sorumlulukları yerine getirmenin yanı sıra bireysel becerilerini geliştirmek ve ilim tahsil etmek zorunda kalırlardı. Mitraistler hakiki bilgiye ulaşmak amacıyla, teolojide, dinsel semboller ve sırlı bilgilere erişmede, yıldızlar, burçlar ve kozmolojiye dair gereken bilgileri elde etmede yetkinleşmeleri gerekirdi.⁵⁵

Mitraist çizim, resim ve kitabelerden anlaşıldığı kadarıyla Mitraizm'e giriş ritüelleri adeta askeri bir teşkilata girişe benzer bir süreç gerektirmiştir. Çünkü Mitraistler yeryüzündeki hayatı Tanrı uğruna verilen kutsal bir savaş olarak görmüşlerdir. Mitraistler kesin bir imanla Tanrı Mitra tarafından sürekli olarak korunduklarına, savaş meydanlarında veya avcılık sırasında Mitra'nın kendileriyle birlikte olduğuna inanırlardı. Genellikle Mitraistlerden oluşan askerler ve savaşçılar, ışığın, dürüstlüğün, ahdin ve vefanın tanrısı Mitra gibi, ahde vefa göstermenin, yemini yerine getirmenin, takvanın, erdemin ve zühdün erleri olduklarının bilincindeydiler. Bu yüzden Mitraizm, kendi müntesibini şeref, haysiyet, onur ve saygınlık gibi ahlaki değerlere sahip olmaya ve bu değerleri ayakta tutmaya hazırlardı. Askeri bir düzen ve disipline sahip olması Mitraizm'in Romalılar arasında hızla yayılmasını ve resmiyet kazanmasını sağlamıştır. Ancak düzen ve disiplin üzerine kurulu ordular o zamanlarda yalnızca erkeklere açık alanlar olduğu için Mitraizm'e kadınların katılımına dair herhangi bir işaret ve sembol günümüze ulaşamamıştır. Mitraizm sadece kadınlar arasında yayılmamakla kalmamış, anlaşıldığı kadarıyla erkekler arasında da Hristianlık vb. dinler gibi yayılamamıştır. Çünkü seçkin bir din olan Mitraizm'in kendi müntesiplerini birçok aşamadan geçirdikten sonra Mitraist olarak kabul etmeye başladığı anlaşılmaktadır. Mitraizm'e giriş ayinleri ve sakramentlerinin ağır ve çileli olduğu ve zorlu mertebelerini aşmanın her erkek için de mümkün olmadığı görülmektedir. Mitraizm'e girecek bir ergen, öncelikle ailesiyle olan ilişkilerini kesmeli, Mitraist cemaate kendini tamamen adamalı ve orada ilmî bir tahsilden geçmeliydi. Pir veya davetçi isimli iki yetkin Mitraist bu yeni adayın eğitimini üstlenirdi. İlk eğitimini tamamlayan aday, yakıcı mühürle bedeni dağlama, uzun süreli oruç tutma, keskin bir aletle bedeni çizme, karda yürüme, günlerce yüzme, ateşe atlama gibi insan takatini aşan zorlu ve çileli erginlenme sınavlarından geçmeliydi. Bütün bu imtihanların amacı yeni adayın sadakatini, sabrını, kararlılığını ve yeni dini içtenlikle kabul etmeye hazır olduğunu test etmektir. Bu sınavlardan başarıyla çıkan yeni aday, Mitraist cemaat karşısında Mitraizm'e giriş için ant içmeliydi. Yeni aday sağ elini havaya kaldırarak yaptığı yeminle Mitraistlere vefalı kalacağı ve merhale merhale kendisine açıklanacak dinin sırlı bilgilerini başkalarına ifşa etmeyeceğine ant içerdi. Çünkü Mitraistler diğer gnostik-batını din ve fırkalar gibi dinî hakikatlerini sır olarak kabul eder ve bu sırları namahrem olarak gördükleri yabancılardan muhafaza ederlerdi. Yeni aday, vefa ve dürüstlük andını içtikten sonra ve sırları muhafaza edeceğine dair söz verdikten sonra yine sağ eliyle mürşidin elini sıkarak bir tür Mitraist biat ederdi.⁵⁶

Mitraist resim ve kitabelerden anlaşıldığı kadarıyla Mitraist cemaat hiyerarşik bir yapıya

⁵⁵ Bakırî, *Dinîha-yi İran-i Bastan*, 169-170.

⁵⁶ Bakırî, *Dinîha-yi İran-i Bastan*, 171-172; Behar, *Edyan-i Aşya-yi*, 230.

sahipti ve dine giren her birey dinsel performansı ile bu mertebelerden kademe kademe yükselbilirdi. Mitraist hiyerarşide yükselmenin şartı ise riyazet yoluyla takva sahibi olmak, teoloji ve astroloji gibi ilimlerde derinleşmek olduğu anlaşılmaktadır. Yedi mertebeden oluştuğu anlaşılan Mitraist cemaat yapılanmasında yeni aday dinsel performansı sayesinde ilk mertebeden son mertebeye kadar yükselme şansına sahipti. Mitraist kitabeler ve çizimlerden bu mertebelerin aşağıdan yukarıya doğru bir piramit şeklinde şöyle oluştuğu anlaşılmaktadır: Kuzgun, damat, asker, aslan, persli, güneş elçisi ve pir. Bu hiyerarşiye göre müptedi olan yeni ergen inanır, kuzgun mertebesindeyken en yetkin mükemmel Mitraist ise pir mertebesinde bulunur. Mitraizm çizimlerinden anlaşıldığı kadarıyla, her Mitraist, içinde bulunduğu dinsel mertebesine göre yüzünü bir maske veya peçe ile örterdi. Maniheist hiyerarşinin her yedi mertebesi, özel bir sembole sahipti. Kuzgunun sembolü, etrafında iki yılanın dolandığı bir değnekti. Kuzgun aynı zamanda rüzgârı temsil ederdi. Başını ve yüzünü örttüğü görülen damat veya eşin sembolü meşale ve çiraydı. Damat veya eş suyu temsil ederdi. Askerin sembolü ok torbası, hançer ve miğferdi ve toprağı temsil ederdi. Aslanın sembolü ateşi nakletmede kullanılan kürek ve bir müzik aleti olan çenkti ve Aslan ateşi temsil ederdi. Sayılan hiyerarşi sınıfları arasında Mitra'ya en yakın olanlar, aslan sınıfına girenlerdi. Aslan Mitraist çizimlerde genellikle köpek ve yılanla birlikte görülmektedir. Yine ateş, aslan olan her Mitraist'i, Mitra ve güneşle ilişkilendirmekteydi. Bu yüzden Mitraizm'de aslanlar grubunda bulunan inanılar özel bir ehemmiyete sahiptiler. Perslinin sembolü orak iken güneş elçisinin sembolü kırbaç, hale ve meşaleydi. Son olarak Mitraizm en üst hiyerarşisinde bulunan pirin sembolü halka, asa ve Frigya başlığıydı.⁵⁷

7. Mitraizm'in Yok Oluşu

Mitraizm'in batıda yok oluşu Hristiyanlığın yıldızının parlaması ve Roma'nın resmî dini haline gelmesiyle gerçekleşmiştir. Konstantin'in tahta çıkması ve Hristiyanlığı Roma İmparatorluğunun resmî dini olarak ilan etmesinden kısa bir süre önce Mitraizm'in Batı'da Hristiyanlığa karşı yenildiği söylenebilir. Ancak Mitraizm'in Roma üzerinden Hristiyanlığın yayılmasına zemin hazırladığı, Hristiyanlığın devlet dini haline gelmesi ve sezarlaşması sürecine katkı sağladığı, Mitra'nın tanrısal nitelikleriyle donanmış kusursuz insan yaratma idealinde olan Mitraizm gizeminin aşamalı bir şekilde yerini aynı ideale sahip olan İsa gizemine bırakarak aşamalı bir şekilde Batı topraklarından silindiği anlaşılmaktadır. Batıda Julianus tarafından yapılan Mitraizm'i yeniden canlandırma girişi de başarısız olunca bu din tamamen yok oluş sürecine girmiştir. Doğuda ve İran Sasanîlerinin hâkim oldukları bölgelerde ise Mitraizm -tıpkı Batı'da Hristiyanlığın Roma'nın resmî dini haline gelmesi gibi-, Zerdüştiliğin Sasanîlerin resmî dini haline gelmesiyle gittikçe etkisini yitirmiş ve gözlerden kaybolmuştur. Doğuda Zerdüştilik ve Batı'da Hristiyanlık olmak üzere iki güçlü dinî geleneğin arasında sıkışıp kalan Mitraizm, Romalılar ve Perslerin siyasi rekabetinin bir sonucu olarak benimsedikleri iki farklı dinin yani Hristiyanlık ve Zerdüştiliğin kurbanlık boğasına dönüşerek bu iki dinin keskin kılıçlarıyla ortadan kaldırılmıştır.⁵⁸

Mitraizm'in Hristiyanlık ile Zerdüştiliğe karşı savunmasız kalması ve sonunda yok oluş sürecine girmesi, gizemli ve batını arayışlara sahip bir din olarak yer altı karanlık bir teşkilat gibi faaliyetler sürdürmesi, mistik ve gnostik fikirlere kaynaklık etmesi, riyazet

⁵⁷ Bakırî, *Dinî-i İran-i Bastan*, 173.

⁵⁸ Purdavud, *Avesta*, 309-310; Taraporewala, *Zerdüşti Dini*, 194; Yamauchi, *İran ve Edyan-ı Bastan*, 600-601.

ve temizlik ritüellerine girmesi ve son tahlilde realitenin dayattığı günlük yaşam pratiklerine bağımlı halk kitlelerine hitap eden boyutunu görece olarak yitirmesi ile de açıklanabilir. Fakat Mitraizm her ne kadar resmî ve dinî pratikleriyle görünür bir yaşayan din olarak yok olmuş olsa da köklü ve asil düşünceleri hatta bazı dinî ritüelleriyle başka dinler ve fırkalar ismi altında yaşamaya devam ettiği ileri sürülebilir. Nitekim hayatın mutlak saflığına, riyazet ve arınmaya, insani disiplin ve kusursuzluğa önem vermekle bilinen Mitraizm'in, Maniheizm, Mazdekizm ve İslam sonrası tasavvufi, irfani ve işraki yönelimlerin içerisinde yaşamaya devam ettiği görülebilir.⁵⁹ Bu bağlamda Mitraizm'in görece olarak dış etkilere karşı daha korunaklı olan ve antik Babil bölgesinden İran ve Irak üzerinden aşağı doğru inen *Cibal Bölgesi*'nde tarihin her merhalesinde varlığını başka din ve fırkalar altında sürdürdüğü, hatta günümüzde Yarasanlık (Ehl-i Hak) ve Yezidilik gibi gizemli dinsel fırkaların içinde de nabız attığı anlaşılabılır.⁶⁰

Mitraizm, Roma topraklarında üç asır boyunca varlığını sürdürmüştür. Ancak Hristiyanların taassubu, baskısı ve sezarlaşan gücü karşısında yok oluş sürecine girmesine rağmen hem Hristiyanlığın Roma topraklarında yayılmasına ortam hazırlamış hem de bizzat Hristiyanlık düşünce ve ritüellerine nüfuz etmiştir. Mitraizm'in kurban, fidyeye, dua, kıyamet, sırat köprüsü, cennet, cehennem, ölüm sonrası yargılanma, ödül ya da ceza alma gibi bazı ritüelleri ve metafizik düşünceleriyle Hristiyanlık içerisinde varlığını sürdürdüğü belirtilir. Bunların dışında, İsa'nın doğumu olarak kutlanan 25 Aralık dinî bayramının da aralarında olduğu bazı bayram ve festival gelenekleri, yıkanma ve temizlenme ritüelleriyle Hristiyanlığın içine nüfuz ettiği ifade edilir.⁶¹

Sonuç

Bu makalede, Mitra'nın Hinduizm ve Zerdüştiliğin kutsal metinlerinde ateş ve güneşle ilintili tanrısal bir varlık olarak çokça övüldüğü ve yüceltildiği görülmüştür. Hinduizm'de güç ve hükümdarlık sıfatlarıyla diğer bir ifadeyle celâlî sıfatlarla bilinen Varuna ile birlikte anılan Mitra'nın, cemalî sıfatlarıyla ön plana çıktığı ve böylece Varuna'nın egemen gücüne merhamet katarak tanrı-ruhban birlikteliğinin mükemmel bir örneğini oluşturduğu anlaşılmıştır. Hinduizm'den Zerdüştiliğe geçen Mitra'nın pehlivanca nitelikler kazanarak İran'ın dünya iktidarına sevdalı aklına rol model teşkil eden bir konum elde ettiği fark edilmiştir. Miladi 100'lü yıllardan itibaren maguslar ve Babil'in Cibal Bölgesi'ndeki gnostikleri üzerinden Mitra merkezli sırlı bir tarıkata dönüşen bu yeni dinin artık Mitraizm olarak anılmaya başladığı, adına tapınakların inşa edildiği, tapınaklarının duvarına görsel resimlerin çizildiği, kitabelerin yazıldığı ve özgün düşünce ve ritüelleri icra ettiği tespit edilmiştir. Destansı ve epik karakterine eşlik eden kardeşlik, fedakârlık, şövalyelik, sırdaşlık, temizlik, iffet ve disiplin gibi ahlaki değerlerle Romalı askerlere görünen Mitrazim'in adeta beyaz pelerin içerisindeki bir gelin gibi cazip geldiği, benimsendiği ve kısa sürede imparatorluğun resmî dini haline geldiği anlaşılmıştır. Dünyayı kendi aralarında paylaşan iki süper güçten biri olan Roma'nın daha reel ve daha dünyevi gördüğü Hristiyanlığı, daha seçkinci ve daha münzevi gördüğü Mitraizm'e tercih ederken İran'ın benzer gerekçelerle Zerdüştiliği

⁵⁹ Taraporewala, *Zerdüşti Dini*, 194; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2: 369-373.

⁶⁰ Behar, *Edyan-i Asyayi*, 257; Henry Corbin, *İslam-i İran: Çeşmendâze-yi Felsefi ve Manevî*, çev. Seyyid Ziyaaddin Dehşir (Tahran: İntişârât-i Sofya, 1391), 2: 270-272.

⁶¹ Purdavud, *Avesta*, 311-312; Gudrezi, *Berresi-yi Ayinha-yi Zertušt*, 82-83; Mircea Eliade, *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan (Ankara: İmge Kitapevi yay., 1999), 2: 369-373.

Maniheizm'e tercih etmesi ve bu tercihin sonucu olarak Hristiyanlık ve Zerdüştiliğin zamanın dünyasının iki resmî dini haline gelmesiyle batıda Mitraizm'in ve doğuda ise Manheizm'in kaybolduğu tespit edilmiştir. Ancak dinler tarihçilerinin farkında oldukları üzere, gnostik düşünceler kökten yok oluşa karşı oldukça dirençli olduklarından dolayı, bugün yaşayan müntesipleri olmasa dahi ne Mitraizm'in ne de Maniheizm'in mesajları ve öğretileriyle kökten yok oldukları, sonraki yüzyıllar boyunca hatta günümüze kadar bile varlıklarını farklı din, mezhep, fırka ve mektepler altında sürdürdükleri sonucuna varılmıştır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı - iThenticate
Etik Bildirim	turkiyeilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	turkiyeilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça | References

- Alıcı, Mehmet. *Kadim İran'da Din*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 1. Basım, 2012.
- Aştianî, Celaeddin. *Zertušt: Mazdayesna ve Hukumet*. Tahran: Şirket-i Sahami-yi İntişâr, 8. Basım, 1381.
- Bakırî, Mihri. *Dinha-yi İran-i Bastan*. Tahran: Neşr-i Katre, 4. Basım, 1389.
- Behar, Mehrdad. *Edyan-i Asyayi*. Tahran: Neşr-i Çeşme, 1373.
- Boyce, Mary. "On Mithra's Part in Zoroastrianism". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 32 (1969), 10-34.
- Cend, Tara (ed.). *Rigveda*. çev. Muhammed Rıza Celali Nayini. Tahran: Vezaret-i Ferhen ve İrşad-i İslami, 1. Basım, 1385.
- Christensen, Arthur Emanuel. *Mazdaperesti Der İran-i Kadim*. çev. Zebiullah Safa. Tahran: İntişârât-i Hirmend, 1388.
- Corbin, Henry. *İslam-i İran: Çeşmendâze-yi Felsefi ve Manevî*. çev. Seyyid Ziyaeddin Dehşir. Tahran: İntişârât-i Sofya, 1. Basım, 1391.
- Cumont, Franz. *Mysteries of Mithra*. çev. Thomas J. McCormack. New York: Dover Publications, 1956.
- Cumont, Franz. *Oriental Religions in Roman Paganism*. London: The Open Court Publishing Company, 1911.
- Çoban, Mahmut. *Mitraizm ve Mitraizm'in Erken Dönem Hristiyanlığına Olası Etkileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021.
- Dadegî, Faranbag. *Bundahişn*. çev. Mehrdad Behar. Tahran: İntişârât-i Tus, 1390.
- Demirci, Kürşat. *Hinduizm'in Kutsal Metinleri Vedalar*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1991.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Kabalcı yay., 2007.
- Eliade, Mircea. *Şamanizm*. çev. İsmet Birkan. Ankara: İmge Kitapevi yay., 1. Basım, 1999.
- Ferguson, John. *The Religions of the Roman Empire*. New York: Cornell University Press, 1970.
- Ghirsmann, Roman. *İran: Ez Ağaz Ta İslam*. çev. Muhammed Muin. Tahran: İntişârât-i Muin, 1388.
- Ardevirafname*. çev. Philippe Gignoux. Tahran: İntişarat-i Muin, 4. Basım, 1390.
- Godwin, Joscelyn. *Mystery Religions in the Ancient World*. San Francisco: Harper & Row Press, 1981.
- Gordon, Richard - Hinnels, Rohn R. "Franz Cumont and the Doctrines of Mithraism". *Mithraic Studies*. 215-246. Manchester, 1975.
- The Hymns of the Rigveda*. çev. Ralph T. H. Griffith. Kotagiri (Nilgiri), 1986.
- Gudrezi, İzzetullah Muzami. *Berresi-yi Ayinha-yi Zertušt-i Kohen, Mitra, Mani, Mesih, Mazdek, Zertušt-i Cedid*. Tahran: İntişarat-i Samdiye, 1391.
- Hinnels, John Russel. *Şinaht-i Esatir-i İran*. çev. Ahmed Tefezzulî - Jale Amuzgar. Tahran: İntişârât-i Çeşme, 1373.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Farac Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fi Tarihi'l-Umem ve'l-Muluk*. ed. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abudlkadir Ata. Beyrut: Dâru'l -Kutubi'l- İlmiyye, 1412.

İbnu'l-Esir, İzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem. *el-Kamil fi't-Tarih*. Beyrut: Daru's-Sad-Daru Beyrut, 1385.

Jaferey, Ali A. "Mithra, Lord of Lands". *Mithraic Studies* 1 (ts.).

Keyan, Araş Munzevi. "Farsiname: Muhtasar-ı Dastan-ı İraniyan Ez Taht-ı Cemşid Ta Camaran", PDF kopya Tarihi 2008. www.tarihima.ir

Kızıl, Hayrettin. "Hint ve İran Mitolojilerine Göre Mitra", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 10 (2013), 26-41.

Kutlutürk, Cemil. "Hint Dinleri". *Dünya Dinleri*. ed. Şinasi Gündüz. 182-232. İstanbul: MiletNihal Yayınları, 2019.

Mole, Marjan. *İran-i Bastan*. çev. Jale Amuzgar. Tahran: İntişârât-i Tus, 2. Basım, 1363.

Mori, P.R.C. *İran-ı Bastan*. çev. Şehram Celiliyan. Tahran: İntişarat-i Fravahar, 2. Basım, 1380.

Pirneya, Hasan. *İran-ı Bastan*. Tahran: Matbaa-yi Meclis, 2. Basım, 1306.

Purdavud, İbrahim. *Avesta*. ed. Ferid Muradi. Tahran: İntişârât-i Fravahar, 1. Basım, 1353.

Purdavud, İbrahim. *Avesta: Yeştha*. Tahran: İntişârât-i Nigah, 1394.

Rezi, Haşim. *Ayin-i Muğan*. Tahran: İntişârât-i Sohen, 3. Basım, 1390.

Shaked, Shaul. *Ez İran-i Zerdüşti ta İslam*. çev. Murteza Sakıfer. Tahran: İntişarat-i Koknos, 1381.

Taraporewala, İrach J.I. *Zerdüşti Dini*. çev. Nice Damar. İstanbul: Avesta yay., 2. Basım, 2011.

Tefezzuli, Ahmed. *Tarih-i Edebiyat-i İran Piş ez İslam*. Tahran: İntişârât-i Sohan, 6. Basım, 1389.

Thhieme, Paul. "The 'Aryan' Gods of the Mitanni Treaties". *Journal of the American Oriental Society* 80 (1960), 301-317.

Vermaseren, Maarten Josef. *Mithras, The Secret Got*. New York: Barnes & Noble Press, 1963.

Yakubî, Ahmed b. Ahmed Ebi Yakub b. Cafer b. Veheb el-Maruf. *Tarihu'l Ya'kubî*. Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.

Yamauchi, Edwin M. *Harper's World of the New Testament*. San Francisco: Harper & Row Press, 1981.

Yamauchi, Edwin M. *İran ve Edyan-ı Bastan*. çev. Menuçehr Pızeşk. Tahran: İntişârât-i Koknos, 1. Basım, 1390.

Zeahner, Robert Charles. *Tulu' ve Ğurub-i Zerdüştiğerî*. çev. Timur Kadirî. Tahran: İntişârât-i Emir Kebir, 1389.

Zerinkub, Abdulhuseyn. *Ruzgaran: Tarih-i İran Ez Ağaz ta Sghut-i Saltanat-i Pehlevî*. Tahran: İntişârât-i Sohen, 1390.

Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil. İstanbul: Yeni Yaşam yay., 2001.

<https://sacred-texts.com/hin/rigveda/rv03059.htm>, erişim 15/12/2023.